

## **Divas Latvijas?**

Latvijas iedzīvotāju subjektīvā pieredze par iespēju vienlīdzību un ienākumu plaisām

## Kopsavilkums

Ziņojums pēta, kā Latvijas iedzīvotāji ikdienā izjūt un vērtē iespēju vienlīdzību, balstoties “Sabiedrības saliedētības radara” un “Taisnīguma Eirobarometra” datos, kā arī padziļinātās fokusgrupu diskusijās.

Kvantitatīvie dati atsedz sociālās spriedzes punktus: tikai 36% iedzīvotāju izjūt vienlīdzīgas iespējas tikt dzīvē uz priekšu, kamēr pārliecinošs vairākums (82%) ienākumu atšķirības valstī vērtē kā nesamērīgi lielas. Arī konkrētās dzīves jomās dominē skepse - gandrīz puse sabiedrības netic iespējai iegūt labi apmaksātu darbu (49%) vai savlaicīgi saņemt veselības aprūpi (48%).

Fokusgrupu diskusijas izgaismo šo sauso statistiku caur reālu cilvēku ikdienas pieredzi. Tās atklāj, ka iedzīvotāji savas personiskās iespējas nereti nošķir no kopējās situācijas valstī. Turklāt, lai gan izglītība un pārkvalificēšanās joprojām kalpo kā galvenais mobilitātes instruments, to reālo pieejamību sašaurina reģionālā nevienlīdzība, zemie ienākumi un transporta infrastruktūras trūkums. Visskarbāk “divu ātrumu” Latvijas realitāte izpaužas veselības aprūpē un ienākumu sadalē: kamēr vieniem ir garantēti ātri un kvalitatīvi pakalpojumi, citu dzīves kvalitāti diktē garas rindas, maksātspējas ierobežojumi un ģeogrāfiskā piederība.

Balstoties uz šīm atziņām, pētījuma galvenā rekomendācija aicina sabiedrības saliedētības politiku turpmāk veidot kā integrētu pārresoru pieeju. Jebkurš nozīmīgs lēmums darba tirgus, izglītības, veselības aprūpes, reģionālās attīstības vai publisko resursu sadales jomā ir sistēmiski jāanalizē, uzdodot arī šādu jautājumu: vai tas tieši stiprina sabiedrības uzticēšanos valstij un reālu iespēju vienlīdzību?

## Saturs

|                                                                                           |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Kopsavilkums .....                                                                        | 2  |
| 1. Ievads .....                                                                           | 4  |
| 2. Kvantitatīvo datu analīze .....                                                        | 5  |
| 2.1. Indikatori un datu avoti .....                                                       | 5  |
| 2.2. Sociālā mobilitāte un personiskā iespēju izjūta .....                                | 6  |
| 2.3. Ienākumu atšķirības un konkrētās iespēju jomas .....                                 | 7  |
| 2.4. Pakalpojumu un resursu pieejamība .....                                              | 7  |
| 3. Kvalitatīvo datu analīze .....                                                         | 8  |
| 3.1. Subjektīvā iespēju uztvere: individuālo izredžu novērtējums .....                    | 8  |
| 3.2. Darba tirgus un dzīves cikls: nodarbinātības iespējas un strukturālās barjeras ..... | 11 |
| 3.3. Izglītība un pārkvalificēšanās .....                                                 | 13 |
| 3.4. Veselības aprūpe: "divu ātrumu" sistēma un cilvēka cieņas aspekti .....              | 16 |
| 3.5. Valoda, digitālie pakalpojumi, kultūra un mobilitāte kā piekļuves sliekšņi .....     | 18 |
| 3.6. Ienākumu un bagātību nevienlīdzība .....                                             | 20 |
| 3.7. Neformālās prakses: korupcijas tolerance un nodokļu morāle .....                     | 23 |
| 4. Secinājumi .....                                                                       | 25 |
| 5. Rekomendācijas .....                                                                   | 27 |

## 1. Ievads

Latvijas publiskajā telpā sabiedrības saliedētība tradicionāli tiek analizēta piederības, uzticēšanās, līdzdalības un valodas kontekstā. Šis ziņojums paplašina esošo ietvaru, padziļināti pievēršoties iespēju un taisnīguma pieredzei. Pētījuma pamatā ir pieņēmums, ka saliedētība primāri balstās iedzīvotāju ikdienas pārliecībā par to, ka valstī pastāv saprotami, taisnīgi un visiem vienādi piemēroti noteikumi.

Šis dokuments ir viena no Sabiedrības saliedētības radara padziļinātajām izpētēm. Radars kalpo kā monitoringa instruments sabiedrības noskaņojuma dinamikas mērīšanai un saliedētības risku savlaicīgai identificēšanai, ietverot 29 indikatorus par identitāti, sociālajām attiecībām un iespēju vienlīdzību. Šajā ziņojumā tieši iespēju vienlīdzība tiek analizēta kā saliedētības pamatdimensija: ja iedzīvotāji izjūt, ka viņu dzīves trajektoriju primāri nosaka materiālais stāvoklis, dzīvesvieta vai veselība, sabiedrību kļūst grūti uztvert kā taisnīgi organizētu, kas likumsakarīgi vājina uzticēšanos institūcijām un savstarpējo solidaritāti.

Sabiedrības taisnīgumu cilvēki vērtē, balstoties praktiskās dzīves situācijās: vai ir iespējams atrast cienīgi apmaksātu darbu, iegūt kvalitatīvu izglītību, pārkvalificēties, laikus saņemt veselības aprūpi, izmantot publiskos pakalpojumus, nokļūt līdz darbam vai skolai un paļauties, ka publiskie resursi tiek sadalīti saprotami. Tieši šajās jomās kļūst redzams, vai formāli pieejamas iespējas ir arī reāli izmantojamas ikdienā.

Pētījuma dizains balstās jauktā metodoloģijā, sintezējot kvantitatīvos datus un kvalitatīvo analīzi. Kvantitatīvā analīze balstās Sabiedrības saliedētības radara 2023. gada aptaujā<sup>1</sup>, 2024. gada starpizpētes datos<sup>2</sup> un Taisnīguma Eiropabarometrā 2022<sup>3</sup>. Tā kā daļa indikatoru attiecas uz visiem iedzīvotājiem, bet cita - tikai uz pilsoņiem, datu avotu salīdzinājumi interpretēti ar metodoloģisku piesardzību.

Kvalitatīvo datu korpusu veido divas padziļinātas tiešsaistes fokusgrupu diskusijas (FG3 un FG4), kas norisinājās 2025. gada septembra beigās un oktobra sākumā, kopumā iesaistot 16 mērķtiecīgi atlasītus dalībniekus. Katra diskusija ilga aptuveni 90 minūtes, un respondentu atlasī nodrošināja pētījumu centrs SKDS sadarbībā ar domnīcu PROVIDUS.

Dalībnieki tika atlasīti mērķtiecīgi, lai diskusijās būtu pārstāvēta atšķirīga dzīves pieredze: dažādi reģioni, vecuma grupas, dzimumi, ienākumu līmeņi, izglītība, nodarbošanās un sociālais statuss. Fokusgrupas nav statistiski reprezentatīvas; to uzdevums ir palīdzēt saprast, kā cilvēki skaidro savas atbildes un kādas pieredzes slēpjas aiz kvantitatīvajos datos redzamajiem rādītājiem.

Nodokļu morāles, kukuļu un neformālo noteikumu analīzē izmantots arī iepriekš organizēto Sabiedrības saliedētības radara fokusgrupu materiāls par kopības izjūtu, uzticēšanos un attieksmi pret kopīgajiem pienākumiem. Šie citāti tekstā marķēti kā iepr. Radara FG.

<sup>1</sup> Sabiedrības saliedētības radars: pētījums (2023). Pārskatu pēc Sabiedrības integrācijas fonda pasūtījuma sagatavoja Sabiedriskās politikas centrs PROVIDUS. Pieejams Sabiedrības integrācijas fonda tīmekļvietnē: <https://www.sif.gov.lv/lv/sabiedribas-saliedetibas-radars>

<sup>2</sup> Sabiedrības saliedētības radara starpposma vērtības (2024). Pieejams Sabiedrības integrācijas fonda tīmekļvietnē: <https://www.sif.gov.lv/lv/sabiedribas-saliedetibas-radars>

<sup>3</sup> Eiropas Komisija. Fairness, inequality, and intergenerational mobility. Special Eurobarometer 529. Aptauju Eiropas Komisijas uzdevumā īstenoja Kantar; lauka darbs: 2022. gada maijs–jūnijs. Latvijas izlase: n = 1000. Ziņojumā izmantotie Latvijas rādītāji attiecināti uz Latvijas pilsoņiem. Pieejams Eurobarometer datubāzē: Survey 2652.

Fokusgrupu rezultāti jāinterpretē, ņemot vērā divus ierobežojumus. Pirmkārt, tiešsaistes formāts var vājāk pārstāvēt cilvēkus ar zemāku digitālo piekļuvi vai vājākām digitālajām prasmēm. Otrkārt, dalībnieki diskusijas laikā dzirdēja citu cilvēku pieredzi, un tas varēja ietekmēt viņu vērtējumus. Šis apstāklis vienlaikus ir nozīmīgs pētījuma atklājums: nevienlīdzības uztvere veidojas arī savu uzskatu salīdzināšanā ar citu cilvēku pieredzi.

## 2. Kvantitatīvo datu analīze

Šī nodaļa strukturē Latvijas iedzīvotāju kvantitatīvo vērtējumu par sociālo mobilitāti, ienākumu nevienlīdzību un bāzes pakalpojumu pieejamību. Dati palīdz precīzi iezīmēt primāros spriedzes punktus, identificējot tās sociālās grupas un nozares, kurās iespēju vienlīdzības deficīts tiek izjuts visakūtāk. Iespēju vienlīdzība šeit tiek skatīta kā starpnozaru jautājums: ja sabiedrība netic noteikumu taisnīgumam, mazinās uzticēšanās institūcijām, kopības izjūta un solidaritāte.

### 2.1. Indikatori un datu avoti

Kvantitatīvā analīze balstās trīs avotos: "Sabiedrības saliedētības radara" 2023. gada aptaujā, 2024. gada starpizpētes datus un "Taisnīguma Eirobarometrā" 2022. Datu interpretācijā jāņem vērā mērķauditoriju atšķirības: "Radars" aptver visus Latvijas iedzīvotājus, bet "Eirobarometrs" - tikai pilsoņus, kuru iespēju vienlīdzības izjūta kopumā ir augstāka. Analīzē izmantoti indikatori par sociālo mobilitāti, personisko iespēju izjūtu, ienākumu nevienlīdzību un piekļuvi resursiem, kas atspoguļo sabiedrības priekšstatu par taisnīgas iespēju telpas esamību. Būtiski ņemt vērā, ka šie indikatori mēra subjektīvo uztveri: pat ja pakalpojums ir formāli pieejams, indivīda reālajā pieredzē to var padarīt nepieejamu tādi šķēršļi kā garas rindas, nesamērīgas izmaksas, ģeogrāfiskais attālums vai digitālo prasmju trūkums.

| Bloks                     | Indikators                                                                                      | Radars<br>2023, visi<br>iedzīvotāji | Radars<br>2024, visi<br>iedzīvotāji | Taisnīguma<br>Eirobarometrs<br>2022, pilsoņi | Piezīme                                             |
|---------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------|-------------------------------------|----------------------------------------------|-----------------------------------------------------|
| Sociālā<br>mobilitāte     | Nepiekrīt, ka trūcīgi<br>dzimis cilvēks ar smagu<br>darbu var kļūt<br>ekonomiski<br>nodrošināts | 34%                                 | -                                   | -                                            |                                                     |
| Personiskās<br>iespējas   | Uzskata, ka viņiem ir<br>vienlīdzīgas iespējas<br>tikt dzīvē uz priekšu                         | -                                   | 36%                                 | 42%                                          | Radars<br>2024: pilsoņi<br>38%,<br>nepilsoņi<br>22% |
| Ienākumu<br>nevienlīdzība | Uzskata, ka ienākumu<br>atšķirības ir pārāk lielas                                              | -                                   | 82%                                 | 86%                                          |                                                     |

|                       |                                                                                     |     |   |   |  |
|-----------------------|-------------------------------------------------------------------------------------|-----|---|---|--|
| Darba iespējas        | Nepiekrīt, ka visiem ir vienādas iespējas iegūt labi apmaksātu darbu                | 49% | - | - |  |
| Kvalitatīva izglītība | Nepiekrīt, ka pašam vai tuviniekiem ir iespēja iegūt kvalitatīvu izglītību          | 19% | - | - |  |
| Pārkvalifikācija      | Nepiekrīt, ka ir iespēja mācīties vai pārkvalificēties                              | 25% | - | - |  |
| Veselības aprūpe      | Nepiekrīt, ka visiem ir vienādas iespējas saņemt medicīnas pakalpojumus             | 38% | - | - |  |
| Digitālā pieejamība   | Nepiekrīt, ka ir pieejams internets un tehnoloģijas digitālo pakalpojumu lietošanai | 11% | - | - |  |
| Kultūra               | Nepiekrīt, ka ir pieejami kultūras pasākumi un iestādes                             | 13% | - | - |  |

*Avoti: Sabiedrības saliedētības radars 2023/2024; Taisnīguma Eirobarometrs 2022. Radara dati attiecas uz Latvijas iedzīvotājiem attiecīgajā vecuma grupā; Taisnīguma Eirobarometra dati - uz Latvijas pilsoņiem.*

## 2.2. Sociālā mobilitāte un personiskā iespēju izjūta

Ticība sociālajai mobilitātei - pārliecība, ka dzīves trajektoriju iespējams mainīt ar darbu un piepūli - ir būtisks saliedētības stūrakmens, jo palīdz sabiedrībai pieņemt atšķirīgus dzīves rezultātus, neuzskatot sākuma pozīciju par noteicošo. Tomēr 2023. gada "Radara" dati atklāj satraucošu tendenci: 34% iedzīvotāju netic, ka trūcīgs cilvēks Latvijā, pat smagi strādājot, spēj kļūt ekonomiski nodrošināts. Šī skepse visizteiktāk dominē sociāli ievainojamākās grupās - iedzīvotāju ar pamatizglītību (53%), zemu vai vidēji zemu ienākumu saņēmēju (44-46%), krievvalodīgo ģimeņu (42%) un senioru vecumā no 65 līdz 75 gadiem (45%) vidū.

"Taisnīguma Eirobarometrs" (2022) atklāj, ka Latvijas pilsoņu uztverē panākumus nosaka faktoru kombinācija: 59% kā būtisku min smagu darbu (ES vidēji - 66%), 52% izceļ labu izglītību (ES - 60%), bet 48% norāda uz izaugšanu turīgā ģimenē. Savas personiskās iespējas kā vienlīdzīgas 2022. gadā vērtēja 42% pilsoņu, taču "Radara" 2024. gada mērījumā šāda pārliecība bija vien 36% iedzīvotāju kopumā (38% pilsoņu un 22% nepilsoņu). Atšķirības ir krasas arī sociāldemogrāfiskajos griezumos: iespēju vienlīdzību izjūt 50% jauniešu (18-24 gadi), bet tikai 27% senioru (65-75 gadi); 58% turīgāko iedzīvotāju, bet tikai 24% sabiedrības ar zemiem ienākumiem; 41% latviešu sarunvalodas un 26% krievu sarunvalodas ģimeņu. Šis rādītājs aplūkojams kontekstā ar faktu, ka tikai aptuveni piektā daļa pilsoņu tic, ka Latvijā cilvēki kopumā saņem to, ko ir pelnījuši.

### 2.3. Ienākumu atšķirības un konkrētās iespēju jomas

Ienākumu nevienlīdzības izjūta Latvijā ir kritiski augsta - "Taisnīguma Eirobarometrā" (2022) to par nesamērīgu uzskatīja 86% pilsoņu, bet "Radara" (2024) mērījumā šādu viedokli pauda 82% iedzīvotāju. Šis vērtējums ir visaptverošs un dominē visās sabiedrības grupās, kas liecina, ka ienākumu plaisa tiek uztverta kā nacionāla mēroga problēma.

Konkrētās dzīves jomās nevienlīdzība iezīmējas vēl spilgtāk. "Radara" (2023) dati liecina, ka gandrīz puse jeb 49% iedzīvotāju netic vienlīdzīgām iespējām iegūt labi apmaksātu darbu, 38% apšaubā vienlīdzīgu medicīnas pakalpojumu pieejamību, bet 25% nesaskata vienlīdzīgas iespējas iegūt izglītību. Darba tirgus sabiedrības uztverē kalpo par primāro taisnīguma pārbaudes vietu, kur atalgojuma iespējas tieši ierobežo vecums, pieredzes trūkums, veselības stāvoklis, reģionālā piederība un sakari. Lai gan izglītības pieejamība tiek vērtēta nedaudz atzinīgāk, tās loma sociālajā mobilitātē ir izšķiroša - ja kvalitatīvu izglītību ierobežo dzīvesvieta vai ģimenes maksātspēja, tā neizbēgami atražo esošās sociālās plaisas.

### 2.4. Pakalpojumu un resursu pieejamība

"Radara" (2023) papildu indikatori apliecina, ka visakūtākā sociālā spriedze koncentrējas veselības aprūpē. Gandrīz puse (48%) iedzīvotāju neuzskata, ka varētu savlaicīgi saņemt ārstniecības pakalpojumus, un 38% atzīst savu vai ģimenes nespēju par tiem samaksāt. Šie rādītāji demonstrē, ka medicīnā tieši krustojas pakalpojumu pieejamība, maksātspēja un taisnīguma izjūta brīdī, kad indivīds ir visvairāk ievainojams.

Līdzās veselības aprūpei, vēl vienu kritisku riska zonu veido izglītība un pārkvalificēšanās. Ceturtdaļa (25%) iedzīvotāju nesaskata reālas iespējas pārkvalificēties, kamēr 19% apšaubā savas iespējas iegūt kvalitatīvu izglītību.

Lai gan digitālo pakalpojumu, kultūras un transporta pieejamība vidēji tiek vērtēta atzinīgāk, arī šajās jomās saglabājas paaudžu, ienākumu un reģionālās barjeras. Senioriem un iedzīvotājiem ar zemiem ienākumiem digitālo tehnoloģiju trūkums, vajākas prasmes vai mobilitātes ierobežojumi bieži pārvēršas par praktisku šķērslī citu vitāli svarīgu pakalpojumu saņemšanā.

| Joma / jautājums                                                                           | Nepiekrīt apgalvojumam par pieejamību |
|--------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------|
| Nepieciešamības gadījumā bez ilgas gaidīšanas var saņemt ārstniecības pakalpojumus         | 48 %                                  |
| Es un mani ģimenes locekļi varam atļauties samaksāt par veselības pakalpojumiem            | 38 %                                  |
| Man ir iespēja mācīties, lai nepieciešamības gadījumā apgūtu profesiju vai pārkvalificētos | 25 %                                  |
| Man vai maniem tuviniekiem ir iespēja iegūt kvalitatīvu izglītību                          | 19 %                                  |

|                                                                               |      |
|-------------------------------------------------------------------------------|------|
| Man ir pieejami kultūras pasākumi un kultūras iestādes                        | 13 % |
| Man ir pieejams internets un tehnoloģijas, lai lietotu digitālos pakalpojumus | 11 % |
| Man ir pieejami sabiedriskā transporta pakalpojumi                            | 6 %  |

Avots: Sabiedrības saliedētības radara 2023. gada aptaujas dati.

### 3. Kvalitatīvo datu analīze

Kvalitatīvā pētniecības metode sniedz iespēju atšifrēt, kā kvantitatīvajos rādītājos fiksētā sociālā spriedze reāli materializējas iedzīvotāju ikdienas pieredzē. Fokusgrupas parāda, kā cilvēki nonāk līdz savām atbildēm: ar ko viņi sevi salīdzina, kā viņi saprot “tikt uz priekšu”, kurās situācijās saskata taisnīgus vai nevienādus noteikumus un kā viņu uztverē personiskā atbildība sadzīvo ar sistēmiskiem šķēršļiem.

Šajā nodaļā analizētas divas tiešsaistes fokusgrupu diskusijas par subjektīvajām iespējām izglītībā, darba tirgū un pakalpojumu pieejamībā. Lai gan šīs grupas nav statistiski reprezentatīvas, to galvenais uzdevums ir izgaismot mehānismus aiz kvantitatīvajiem skaitļiem: proti, kā iedzīvotāji formulē savu pieredzi, kā salīdzina sevi ar citiem un kā konkrētas ikdienas situācijas pārtop plašākā spriedumā par valsts taisnīgumu.

Analīzes centrā ir pētījuma galvenā tēze: saliedētība veidojas arī caur ikdienā pieredzētu taisnīgumu. Ja cilvēks darbā, izglītībā, veselības aprūpē vai pakalpojumos jūt, ka viņa iespējas nosaka vecums, veselība, dzīvesvieta, valoda, ienākumi vai kontakti, viņam kļūst grūtāk uztvert sabiedrību kā kopīgu un taisnīgu telpu.

#### 3.1. Subjektīvā iespēju uztvere: individuālo izredžu novērtējums

Fokusgrupu diskusijas atklāj, ka respondentu atbildes par vienlīdzīgām iespējām nav uzskatāmas par tiešu taisnīguma novērtējumu valstī kopumā. Drīzāk tas ir daudzslāņains rādītājs: daļa dalībnieku vērtē tikai savu personisko dzīvi, citi sevi salīdzina ar līdzīga vecuma vai pieredzes cilvēkiem, un tikai neliela daļa reflektē par sabiedrības situāciju.

##### 3.1.1. Personiskā pieredze kā atbildes rāmis

Lūdzot respondentus novērtēt savas personiskās iespējas tikt dzīvē uz priekšu salīdzinājumā ar citiem, pētījums atklāja būtiskas nianšes „Radara” datu interpretācijai. Diskusijas apliecina, ka viens un tas pats kvantitatīvais vērtējums var slēpt pilnīgi atšķirīgus individuālos atskautes punktus.

*“Man bija optimistiska atbilde, es pilnībā piekrītu [ka Latvijā ir iespēju vienlīdzība]. Jautājums bija tieši par mani, ne par visiem iedzīvotājiem. Man personīgi nav nekādu problēmu. Mūsdienā Latvijā man šķiet, ka man ir vienlīdzīgas iespējas ar citiem, es ne ar ko neatšķiros.*

*Neesmu saskārusies ne ar diskrimināciju, ne ar kādām grūtībām. Tāpēc atbildēju "pilnībā piekrītu", domājot tieši par sevi."* (FG4, sieviete, 45-54)

Līdzīgs vērtēšanas rāmis parādās stāstos par mācīšanos un pielāgošanos. Daļa dalībnieku uzsver, ka mūsdienās ir daudz kursu, digitālu resursu un mācību iespēju. Vecums vai pārmaiņas darba tirgū šādos stāstos rada grūtības, tomēr cilvēks ar pietiekamu mērķtiecību var atrast sev ceļu.

Cita dalībniiece savu pozitīvo vērtējumu pamatoja ar spēju mācīties un pielāgoties darba tirgus pārmaiņām. Šeit vienlīdzīgas iespējas tiek saprastas kā iespēja pašai iegūt jaunas prasmes.

*"Mūsdienās ir daudz iespēju apgūt jaunas zināšanas, kas ir pieprasītas tirgū. Jā, vecums ir faktors, bet, salīdzinot ar jauniešiem, mēs esam mērķtiecīgāki un strādājam apzinātāk. Ir grūtības, bet es skatos ar optimismu."* (FG3, sieviete, 45-54)

Šī balss ir svarīga, jo fokusgrupās nevienlīdzība netiek aprakstīta tikai kā pilnīgi aizvērtas durvis. Daļa cilvēku redz iespējas un paļaujas uz savu spēju tās izmantot. Šī iespēju izjūta balstās arī informētībā, digitālajās prasmēs, laikā, naudā un pašapziņā. Cilvēkiem, kuriem šo resursu ir mazāk, tā pati sistēma var izskatīties savādāk: šaurāka un grūtāk izmantojama.

### 3.1.2. Nosacīta iespēju apzināšanās un strukturālie šķēršļi

Daļa dalībnieku apgalvojumam par vienlīdzīgām iespējām piekrīt ar atrunām. Šādos stāstos īpaši svarīga ir atšķirība starp formāli pieejamu iespēju un reālo ceļu līdz tās izmantošanai.

*"Atbildēju "drīzāk piekrītu", jo prātā ienāca viens faktors, kas to ietekmētu, finansiālā situācija. Man šķiet, ka tur ir liela atšķirība starp iespējām, skatoties jau no ģimenes. Vai ģimene spēj tevi nodrošināt ar visu nepieciešamo. Man neliemas, ka tas mani apturētu, es tāpat visu izdarīšu, bet finansiālā situācija tomēr ietekmē ceļu līdz mērķim."* (FG4, sieviete, 25-34)

Šādā atbildē personiskā apņēmība cieši savijas ar nevienlīdzīgas starta pozīcijas apzināšanos. Lai gan dalībniiece saglabā pārliecību par mērķa sasniegšanu, viņa skaidri identificē ģimenes finansiālo stāvokli kā būtisku šķērslī. Kvantitatīvajos datos šī atbilde formāli atspoguļotos kā pozitīvs vērtējums, taču fokusgrupu materiāls atklāj tās patieso, daudz sarežģītāko dabu: indivīds var ticēt saviem spēkiem, vienlaikus atzīstot, ka ģimenes ienākumi un drošība izšķiroši ietekmē viņa dzīves trajektoriju.

Lai gan pozitīva personiskā pieredze leģitimizē pārliecību par sociālās mobilitātes iespējamību, tā tomēr neizslēdz kognitīvas šaubas par šo iespēju universālu pieejamību visām sabiedrības grupām.

*"Es arī atbildēju "drīzāk piekrītu", jo, ja cilvēks pats grib, viņš daudz ko var panākt. Reizēm ir šaubas, ka nav gluži vienlīdzīgi. Es, piemēram, tagad 54 gados sāku mācīties augstskolā, un tas parāda, ka es varu savā vecumā iegūt otro augstāko izglītību līdzvērtīgi ar pārējiem. Tomēr ir kaut kas, kas rada šaubas, ka visi nav tik vienlīdzīgi."* (FG4, sieviete, 45-54)

Kvantitatīvo datu interpretācijā tādējādi jāņem vērā, ka atbilde "drīzāk piekrītu" ietver gan indivīda ticību savām spējām, gan vienlaicīgu apzināšanos par nevienlīdzīgiem ārējiem

apstākļiem. Cilvēki bieži neatsakās no personiskās atbildības valodas. Viņi vienlaikus redz, ka dzīvesvieta, ģimenes ienākumi, vecums, veselība vai pieejamais atbalsts ietekmē to, cik viegli šo atbildību iespējams pārvērst reālās iespējās.

### 3.1.3. Sociālās salīdzināšanas un atskaides grupu neviendabīgums

Interpretējot datus, jāņem vērā, ka daļai dalībnieku grūtības sagādā pats atskaides punkts. Lai gan aptauja prasa vērtēt savas iespējas iepretim "citiem cilvēkiem", fokusgrupās iezīmējas skaidrs apjukums par to, kas ir šis abstraktais etalons - kaimiņš, vienaudzis, rīdzinieks vai sabiedrība kopumā.

*"Es atbildēju "nezinu". Es mēģināju apkopot visas jomas: dzīvesvietu, izglītību, darbu. Saprotu, ka ir aspekti, kur man, visticamāk, ir mazāk iespēju nekā citiem. Tajā pašā laikā ir grūti apgalvot, ka tās ir neiespējamās. Grūti salīdzināt, ja nav konkrētu parametru. Ja jautājums būtu konkrēti par darbu vai izglītību, varētu salīdzināt, bet kopumā ir grūti saprast, kas ir tas "vidējais iedzīvotājs", ar ko salīdzināt."* (FG3, sieviete, 25-34)

Šis ir svarīgi arī kvantitatīvo datu interpretācijai. Atbilde uz jautājumu par vienlīdzīgām iespējām nav tikai cilvēka vērtējums par savu dzīvi, bet arī rezultāts tam, ar ko cilvēks sevi tajā brīdī salīdzina. Ja salīdzinājuma punkts nav skaidrs, arī atbilde kļūst piesardzīgāka.

Līdzīgu neskaidrību rada tas, ka cilvēki ne vienmēr salīdzina sevi ar "sabiedrību kopumā". Dažkārt salīdzinājuma rāmis ir daudz šaurāks - piemēram, sava vecuma grupa vai līdzīga dzīves situācija.

*"Es atbildi "drīzāk piekrītu" attiecināju uz vecuma ierobežojumiem. Protams, var iestāties augstskolā, bet diez vai es to gribu. Domāju, ka man ir tādas pašas iespējas kā citiem cilvēkiem manā vecumā. Es to vairāk attiecināju uz sadzīvi un ikdienu, nevis uz domu kļūt par politiķi."* (FG4, sieviete, 65-74)

Proti, subjektīvais iespēju vērtējums bieži izrādās pozitīvs tieši tad, ja indivīda atskaides punkts ir šauri definēts - piemēram, salīdzinot sevi ar savas vecuma grupas pārstāvjiem.

### 3.1.4. Pašatbildības valoda kā noturīgs rāmis

Fokusgrupu naratīvos izteikti dominē pašatbildības diskurss. Dalībnieki regulāri uzsver personīgās motivācijas kritisko nozīmi - nepieciešamību aktīvi mācīties, strādāt, meklēt informāciju un proaktīvi izmantot sniegtās iespējas. Šī valoda ir fundamentāli svarīga, jo tā ļauj indivīdam uzturēt savu rīcības spējas sajūtu un pozicionēt sevi kā aktīvu dzīves veidotāju, nevis apstākļu upuri.

*"Man ir labs piemērs: mans bērns tagad studē maģistrantūrā par valsts līdzekļiem. Tas ir tikai tāpēc, ka viņa to gribēja. Viņa ļoti cītīgi mācījās gan bakalaura studijās, sakožot zobus, un rakstīja diplomdarbu pati. Tāpēc es uzskatu: ja cilvēks grib, viņš atradīs iespēju. Ja gribi, tu vari dabūt visu. Visa pasaule tev ir atvērta."* (FG3, sieviete, 45-54)

Vienlaikus šī pašatbildības valoda jālasa kopā ar citiem fokusgrupu stāstiem. Tajos ļoti motivēti cilvēki sastopas ar vecuma, veselības, reģiona, valodas, ienākumu vai kontaktu radītiem ierobežojumiem. Tāpēc pašatbildības valodas klātbūtne nenozīmē, ka sistēmisku šķēršļu nav.

Tā drīzāk parāda, ka cilvēki mēģina saglabāt ticību paša rīcībai arī tad, kad ceļš uz iespējām nav vienādi atvērts visiem.

Šīs sadaļas galvenā atziņa ir šāda: cilvēku atbildes par vienlīdzīgām iespējām bieži ir nosacītas. Cilvēki var ticēt savām spējām, darbam un izglītībai, vienlaikus redzot, ka sabiedrības kopējie noteikumi dažādām grupām darbojas atšķirīgi. Tieši šī spriedze tālāk parādās darba tirgus, izglītības, pārkvalificēšanās, veselības aprūpes un ienākumu atšķirību stāstos.

### 3.2. Darba tirgus un dzīves cikls: nodarbinātības iespējas un strukturālās barjeras

Darba tirgus fokusgrupās ir pirmā joma, kurā vienlīdzīgu iespēju jautājums kļūst konkrēts. Radara dati rāda, ka gandrīz puse Latvijas iedzīvotāju nepiekrīt apgalvojumam, ka visiem ir vienādas iespējas iegūt labi apmaksātu darbu. Fokusgrupu stāsti palīdz saprast, kā šis rādītājs veidojas cilvēku pieredzē: caur vecumu, pieredzi, veselību, prasmēm, valodu, dzīvesvietu un kontaktu nozīmi.

#### 3.2.1. Vecums kā filtrs

Darba tirgus stāstos vecums darbojas kā ass filtrs abos dzīves cikla galos. Jaunākiem cilvēkiem nereti trūkst pieredzes, ko darba devēji pieprasa jau pirmajā karjeras solī, kamēr vecāka gadagājuma cilvēkiem automātiski tiek piedēvēts mazāks elastīgums, vājākas digitālās prasmes un augstāki veselības riski. Abos gadījumos iedzīvotāji izjūt, ka sistēma viņus primāri vērtē pēc vecuma pases datos, vēl pirms tiek dota iespēja apliecināt savas reālās spējas.

*“Es drīzāk nepiekrītu [ka visiem ir vienlīdzīgas iespējas]. Tas ir saistīts ar to, ka man šobrīd jau ir 60 gadi. Lai dzīvē tiktu uz priekšu, ir svarīga darba vieta un darba iespējas, bet pēc 60 gadiem šobrīd ir diezgan liela diskriminācija darba tirgū. Uzskata, ka mēs vairs nevaram, nespējam, un ka veselības stāvokļa un zināšanu par jaunajām tehnoloģijām dēļ esam it kā mazliet iepakāļ jaunajiem.”* (FG3, sieviete, 55-64)

Šī pieredze skaidri ilustrē fenomenu, kurā vecums darbojas kā priekšlaicīgs, stigmatizējošs spriedums par indivīda profesionālajām spējām un adaptīvo potenciālu.

*“Man ieteica CV neuzrādīt dzimšanas gadu. Tad es par to nedomāju, bet vēlāk uzzināju, ka iemesls bija vecums: cik tad tur vēl, 10 gadi līdz pensijai. Tas mani pārsteidza. Sekojot līdzi notiekošajam, esmu pārliecināta, ka arī tagad nav vienlīdzīgu iespēju. Ja es gribētu atrast pusslodzes darbu, kas man patiktu, nevis vienkārši sēdēt par dežuranti, tādas iespējas nav. Vismaz man tā liekas.”* (FG3, sieviete, 65-74)

Šeit svarīga ir arī darba jēga. Dalībniece runā par darbu, kas atbilst interesēm un dod cieņas sajūtu. Ja šāds darbs šķiet nepieejams, cilvēks var justies formāli nodarbināts, bet praktiski iespiests šaurā un mazvērtīgā iespēju lokā.

No pretējā spektra puses vecuma filtrs atspoguļojas jaunākās paaudzes pieredzē: lai gan darba tirgus jauniešiem nepārmet vecumu pašu par sevi, tas izvirza grūti realizējamas prasības pēc profesionālās pieredzes, ko sistēma šajā dzīves posmā vēl nav ļāvusi uzkrāt.

*“Esmu jauna studente, 20 gadus veca, un ļoti daudzas darba vietas meklē darbiniekus ar pieredzi. Bet kur lai šo pieredzi gūst, ja visi meklē pieredzējušus darbiniekus?”* (FG3, sieviete, 18-24)

Analizētie naratīvi ilustrē dzīves cikla determinētās barjeras: kamēr jaunieši saskaras ar strukturālu prasību pēc vēl neiegūstamas pieredzes, pusmūža iedzīvotājiem nemitīgi jāpierāda sava adaptīvā kapacitāte, bet senioriem - sava vispārējā sociālekonomiskā lietderība.

### 3.2.2. Kompetenču neatbilstība un sociālās lietderības zuduma izjūta

Darba tirgus pieredzē vecuma faktors bieži un nesaraujami savijas ar prasmju novecošanos un veselības problēmām. Dalībnieku stāstījumos iezīmējas apburtais loks: esošā izglītība vai profesionālā pieredze vairs neatbilst tirgus pieprasījumam, taču kvalitatīvas pārkvalificēšanās iespējas nav pieejamas.

*“Tu neesi noderīgs ar savām zināšanām un spējām pašreizējai tirgus situācijai. Nav arī iespēju mācīties tālāk, izglītoties atbilstoši pašreizējām vajadzībām, piemēram, mūžizglītībā.”* (FG3, vīrietis, 45-54)

Vārds “noderīgs” šeit ir īpaši svarīgs. Darba tirgus nevienlīdzība tiek pieredzēta kā spriedums par cilvēka vērtību.

Darba tirgus priekšrocības dažkārt tiek raksturotas kā komplekss savstarpēji saistītu faktoru kopums, kur izšķiroša loma ir vecumam, izglītībai, sociālajiem kontaktiem un veselības stāvoklim.

*Moderatore: “Ja jums jautātu, kam tad Latvijā ir iespējas? No kā tas ir atkarīgs?”*

*Dalībnieks: “Jauniem, kam izglītība ir pakārtota pašreizējai situācijai. Un, protams, kam ir attiecīgi kontakti.”*

*Dalībnieks: “Un veselība arī.”* (FG3, vīrietis, 45-54; dialoga fragments)

Šajā dialogā redzams, ka darba tirgus šķēršļi parādās kopā. Vecums, izglītība, kontakti un veselība veido vienu pieredzi, kurā cilvēks vērtē savas izredzes. Ja vairāki no šiem apstākļiem sakrīt vienā dzīvē, darba tirgus iespējas sašaurinās īpaši strauji.

*“Kad mēs mācījāmies, viss bija pēc veciem standartiem. Tagad katru dienu kaut kas mainās, un tu nespēj tam izsekot līdz. Pārkvalifikācija netiek piedāvāta, un tu neatbilsti jaunajai situācijai. Papildus nāk klāt veselības problēmas. CV daudz ko nākas slēpt, jo, ja visu uzrakstīsi, tālāk netiksi. Saka “pazvanīsim”, bet nepazvana. Negatīva atbilde arī ir atbilde, bet, ja neko nepasaka, tu gaidi. Esi gatavs strādāt, bet iespēju nav.”* (FG3, vīrietis, 45-54)

Gadījumos, kad darba devēja noraidījums netiek pamatots, potenciālais darba ņēmējs ir spiests patstāvīgi minēt atteikuma iemeslus, bieži to saistot ar savu vecumu vai veselību. Šāda necaurredzamība stiprina sajūtu, ka darba tirgū nav skaidru un taisnīgu noteikumu.

### 3.2.3. Pašatbildības naratīvs iepretim sistēmiskiem ierobežojumiem

Darba tirgū krasi iezīmējas kognitīvā disonanse starp individuālās pašatbildības naratīvu un strukturāliem šķēršļiem. Pētījuma dalībnieku stāstos dažkārt paralēli pastāv deklaratīva pārliecība par darba tikuma visspēcību un paša pieredzēts ilgstošs bezdarbs, ko izraisījusi invaliditāte vai vecuma diskriminācija.

*Moderatore: "Kas ir pamatā jūsu optimismam?"*

*Dalībnieks: "Vajag tikai strādāt."*

*Moderatore: "Jūs sakāt, ja grib strādāt, darbu var atrast?"*

*Dalībnieks: "Jā, galvenais ir vēlme un gribasspēks. Iespēju ir daudz, darba sludinājumu ir daudz. Tikai jauniešiem un arī citiem bieži nav tās vēlmes strādāt. Es zinu no savas pieredzes. Esmu trešās grupas invalīds, un, kad darba devējs uzzina par veselības problēmām, saka: "Mēs tev piezvanīsim." Un tā esmu jau kādus 10 gadus bez darba. Visur, kur esmu, saka "piezvanīsim". Ja tev ir 50 gadi, vari pat neiet meklēt darbu." (FG3, vīrietis, 45-54; dialoga fragments)*

Šādi gadījumi ilustrē paradoksus, kurā indivīds konceptuāli saglabā ticību darba tikuma nozīmei, lai gan viņa empīriskā pieredze pierāda, ka veselības ierobežojumi un vecuma cenzs spēj pilnībā bloķēt piekļuvi darba tirgum.

### 3.2.4. Reģions un valoda kā piekļuves nosacījumi

Būtisks darba tirgus iespēju determinators ir arī ģeogrāfiskā dzīvesvieta. Reģionos nodarbinātība tiek raksturota kā hroniski ierobežotu izvēļu lauks, kur atšķirība no Rīgas izpaužas gan krasā atalgojuma plaisā, gan vakanču trūkumā

*"Ja runājam par iespējām, dzīvojot reģionos un Rīgā, atšķirība ir. Reģionos tu strādā tajā darbā, kas ir pieejams, nevis izvēlies labāko piedāvājumu no pieciem variantiem ar lielāku atalgojumu." (FG3, vīrietis, 25-34)*

Valsts valodas prasmes funkcionē kā kritisks filtrs gan reģionālajā darba tirgū, gan pakalpojumu sektorā, tieši un praktiski ierobežojot to vakanču loku, kurām indivīds var kvalificēties.

Cilvēkiem, kuri nepietiekami pārvalda valsts valodu, var būt grūtāk darba tirgū un pakalpojumu saņemšanā. Cilvēkiem, kuri sagaida pakalpojumu valsts valodā, problēma rodas tad, ja speciālists to nespēj nodrošināt. Abos gadījumos valoda praktiskā līmenī ietekmē iespēju vienlīdzīgumu.

### 3.3. Izglītība un pārkvalificēšanās

Formālās izglītības un pārkvalifikācijas jomā iezīmējas ievērojama sabiedrības skepse: 19% iedzīvotāju apšaubu iespēju iegūt kvalitatīvu izglītību, bet 25% nesaskata reālas iespējas apgūt jaunu profesiju vai pārkvalificēties nepieciešamības gadījumā. Fokusgrupās šie rādītāji iegūst konkrētu saturu: budžeta vietas, reģionālās augstskolas, skolu tīkla reformas, pārkvalifikācijas rindas, kursu kvalitāte un mācību izmaksas.

Izglītība cilvēku uztverē joprojām ir viens no galvenajiem ceļiem uz labākām iespējām. Tā ļauj mainīt darbu, iegūt prasmes, paaugstināt ienākumus un saglabāt ticību tam, ka paša ieguldījums var dot rezultātu. Bet šī ceļa reālo sasniedzamību nosaka dzīvesvieta, ģimenes ienākumi, transporta iespējas, informētība, digitālās prasmes un programmu kvalitāte.

### 3.3.1. Izglītība kā cerības avots

Fokusgrupās izglītības sistēma tiek raksturota arī kā reālu iespēju avots. Daļa dalībnieku min budžeta vietas reģionālajās augstskolās, stipendijas, pieaugušo mācības, pašvaldību atbalstu un digitālos resursus. Šie piemēri rāda, ka Latvijas iedzīvotāju uztverē izglītība joprojām ir nozīmīgs mobilitātes instruments.

*“Man ir māsa, kas ir studente. Gan tad, kad es pati studēju, gan tagad, piemēram, Rēzeknes un Daugavpils augstskolās, studentu nav tik daudz, tāpēc ir salīdzinoši lielas iespējas saņemt budžeta vietas un stipendijas. Man grūti spriest par kvalitāti, jo nav ar ko salīdzināt, bet iespējas pie mums ir.”* (FG3, sieviete, 25-34)

Pozitīvi piemēri parādās arī pieaugušo izglītības jomā. Konkrētos apstākļos publisks atbalsts var pilnībā nosegt mācību maksu un dot cilvēkam iespēju iegūt jaunu profesiju.

*“Šobrīd es mācos, un Rīgas domes Labklājības departaments man maksā stipendiju, kas pilnībā nosedz mācību maksu, un es iegūšu sociālā darbinieka izglītību. Tā kā ir gan tā, gan tā. Viss ir atkarīgs no apstākļu sakritības un veiksmes.”* (FG4, vīrietis, 55-64)

Citātā redzams veiksmīgs atbalsta piemērs un cilvēka sajūta, ka šāda iespēja nav pašsaprotama. Dalībnieks to raksturo kā apstākļu sakritību. Tas ir svarīgs signāls politikas interpretācijai: pat veiksmīgi īstenots valsts atbalsts var nestiprināt uzticēšanos, ja cilvēki to uztver kā izņēmumu, kura pamatā ir veiksmē.

Digitālie resursi daļai iedzīvotāju paplašina mācību iespējas.

*“Katru reizi, kad valstī tiek piedāvāti kursi, piemēram, “Mācības pieaugušajiem” vai tagad programma “SkillsLatvia”, esmu pieteicies. Kursi tiek piedāvāti vai nu bez maksas, vai ar 90 procentu atlaidi. Esmu piedalījies kādos trijos vai četros dažādosursos, kas vidēji izmaksāja 50 eiro. Piemēram, tagad ļoti labi māku apieties ar Excel, kas man dzīvē ļoti palīdz un ceļ manu vērtību darba tirgū.”* (FG4, vīrietis, 25-34)

### 3.3.2. Reģions kā izglītības iespēju nosacījums

Izglītības stāstos reģionālā dimensija iezīmējas kā viens no spēcīgākajiem nevienlīdzības marķieriem. Dalībnieki akcentē būtiskāko paradoksus: lai gan izglītība Latvijā formāli ir publiska un pieejama visiem, tās reālā kvalitāte un sasniedzamība ir tieši pakārtota iedzīvotāja dzīvesvietai.

*Dalībnieks: “Es atbildēju “pilnībā nepiekrītu”. Svarīgākā pazīme ir izglītībā. Latvijā nepārtraukti notiek reformas, bet primāri, lai ietaupītu resursus. Tiek solīts kaut kas mistisks, bet izglītības kvalitāte no nekā neparādīsies.”*

*Moderatore: “Vai jūs to attiecināt uz sevi, ka tieši jums šo problēmu dēļ nav iespēju?”*

*Dalībnieks: “Ne vienmēr uz sevi, bet, piemēram, ja es dzīvotu Valkā, man būtu problemātiski mācīties Rīgas Valsts 1., 2. vai 3. ģimnāzijā.” (FG3, vīrietis, 25-34; dialoga fragments)*

Ģeogrāfiskā lokācija nosaka izglītības kvalitātes un pieejamības parametrus, liekot ģimenēm rēķināties ar diviem primāriem izaicinājumiem: pašas izglītības iestādes kapacitāti un fizisko attālumu, kas prasa papildu finansiālos vai loģistikas resursus.

Skolu tīkla pārmaiņas īpaši spēcīgi skar bērnus un ģimenes mazāk apdzīvotās vietās. Fokusgrupu dalībnieki runā par situācijām, kur pēc pamatskolas bērnam jābrauc mācīties uz lielāku pilsētu vai jādzīvo prom no ģimenes. Šāda prasība dažādiem bērniem un ģimenēm rada atšķirīgu slogu.

*“Viņi mācās mazā lauku skolā, kas no nākamā gada vairs nebūs vidusskola, bet tikai līdz 9. klasei. Manuprāt, daudzi bērni, kas paliek lauku skolās, pēc pamatskolas vēl nav gatavi lielajām pilsētām, nav gatavi braukt un nedēļu dzīvot prom no vecākiem jau 10. klasē. Tādēļ noteikti cietīs izglītības līmenis. Mēs ļoti gribam visus ielikt vienādos rāmjos, bet mēs neesam vienādi.” (FG3, sieviete, 55-64)*

Līdzīga loģika parādās augstākās izglītības pieejamībā. Ja programmas vai filiāles tiek pārceltas, cilvēkiem ar mazākiem ienākumiem iespējas var sarukt, pat ja pati programma valstī turpina pastāvēt.

*“Daugavpilī slēdza RTU filiāli un pārnesa uz Rēzekni. Līdz ar to tiem cilvēkiem, kas nevar atļauties mācīties citā pilsētā, iespējas samazinās.” (FG3, sieviete, 25-34)*

### 3.3.3. Pārkvalificēšanās

Pārkvalificēšanās tēma fokusgrupās atsedz dziļu iekšējo spriedzi. Lai gan mūsdienu darba tirgus no indivīda nepagurstoši pieprasa pielāgošanos, prasmju atjaunošanu un sekošanu tehnoloģijām, šī prasība kļūst par netaisnīgu slogu situācijā, kur apmācību iespējas ir dārgas, grūti atrodamas vai zemas kvalitātes.

*“Nesen biju bezdarbniece, un pārkvalificēšanās piedāvājumu principā nav. Ir ļoti liela rinda. Bez maksas to nevar izdarīt. Ja gribi mācīties, par visu ir jāmaksā. Iespējas mācīties ir atkarīgas no ģimenes finansiālā stāvokļa. Ja ienākumi ir lieli, vari atļauties mācīties gan pats, gan nodrošināt to bērniem. Ja tādu ienākumu nav, nevari atļauties papildu zināšanas.” (FG4, sieviete, 45-54)*

Praksē pārkvalificēšanās iespējas ir tieši pakārtotas ģimenes budžetam: līdzās motivācijai kritiski svarīgi ir brīvie finanšu līdzekļi, laiks un spēja izturēt ilgstošu gaidīšanu rindā.

Daļa dalībnieku kritizē arī kursu kvalitāti. Svarīga ir programmu esamība un to spēja dot prasmes, kuras darba tirgū patiešām noder.

*“Pārkvalificēšanos asociēju ar Nodarbinātības valsts aģentūras kursiem. Iespējams, Rīgā šie kursi ir kvalitatīvi, bet Līvānos jau vairāk nekā 20 gadus tie ir ļoti zemā līmenī. Mums ir bezdarbnieki, kas apmeklē 10 vai 12 kursus tikai stipendijas dēļ. Tas ir bezjēdzīgi.” (FG4, sieviete, 65-74)*

Pozitīvie un negatīvie piemēri šajā tēmā pastāv līdzās. Pār kvalificēšanās kursu kvalitāte un pieejamība cilvēku pieredzē ir nevienmērīga. Vienam cilvēkam kursi sniedz jaunas prasmes un jaunu vērtību darba tirgū, citam tie asociējās ar rindām, maksu un nekvalitatīvu pakalpojumu.

### 3.3.4. Izglītība, darbs un saliedētība

Izglītības un pār kvalifikācijas stāsti palīdz saprast vienu no centrālajām saliedētības spriedzēm. Sabiedrībā tiek sagaidīts, ka cilvēkam jāpielāgojas mainīgajiem apstākļiem, jāmacās un jāceļ savas prasmes. Fokusgrupās daudzi cilvēki šīs gaidas pieņem un attiecina uz sevi. Viņi redz izglītību kā iespēju, bet apzinās, ka šie ceļi nav vienādi sasniedzami.

*“Gribētu teikt, ka viss nav tik slikti. Mums ir ļoti labi skolēni, kas iegūst medaļas starptautiskajās olimpiādēs. Man žēl, ka šīs ziņas netiek īpaši izceltas, jo tas ir vairāku gadu darbs. Piemēram, manas draudzenes abas meitas pabeidza bakalaura studijas Latvijā un iestājās Kembridžā bez privātskolotājiem. Tas ir daudz atkarīgs no paša cilvēka, cik viņš iegulda, un arī no pasniedzēja. Tās ir abas puses. Manuprāt, iespējas ir, Rīgā, protams, vairāk, bet ar savu darbu var daudz panākt, ja vien nedzīvo apstākļos, kur nav izvēles.”* (FG3, sieviete, 65-74)

Saliedētības skatījumā izglītības iespējas ir īpaši svarīgas, jo tās uztur ticību sociālajai mobilitātei. Ja cilvēki pieredzēs, ka mācīšanās palīdz tikt dzīvē uz priekšu, viņi vieglāk noticēs arī saliedētas sabiedrības iespējai. Ja izglītības un pār kvalificēšanās ceļš šķiet atkarīgs no dzīvesvietas, ģimenes turīguma vai nejaušības, vājinās iedzīvotāju pārliecība, ka sabiedrībā iespējas ir sadalītas līdzīgi.

### 3.4. Veselības aprūpe: "divu ātrumu" sistēma un cilvēka cieņas aspekti

Veselības aprūpe fokusgrupās izrādījās viena no biežāk uzrunātajām tēmām. Kvantitatīvie dati rāda izteiktu spriedzi: 48 procenti iedzīvotāju nepiekrīt apgalvojumam, ka nepieciešamības gadījumā bez ilgas gaidīšanas var saņemt ārstniecības pakalpojumus; 38 procenti uzskata, ka viņi vai viņu tuvinieki nevar atļauties samaksāt par veselības pakalpojumiem; tikpat liela daļa nepiekrīt, ka visiem ir vienādas iespējas saņemt medicīnas pakalpojumus. Fokusgrupu stāsti šiem skaitļiem piešķir konkrētu saturu: rindas, kvotas, maksas pakalpojumi, apdrošināšanas līdzmaksājumi, ārstu attieksme un sajūta, ka slimam cilvēkam pašam jācīnās ar sistēmu.

Tieši veselības aprūpē Latvijas iedzīvotāji īpaši asi pieredz “divu ātrumu” Latviju. Vieniem laba un ātra palīdzība ir pieejama par maksu. Citiem jāgaida valsts apmaksātā rindā, jācer uz kvotām vai jāatliek izmeklējumi.

#### 3.4.1. Rindas, maksa un divu ātrumu pieredze

Visbiežāk identificētais nevienlīdzības mehānisms veselības aprūpē ir tiešā saikne starp gaidīšanas laiku un pacienta maksātspēju. Dalībnieku pieredzes stāsti spilgti ilustrē klasisku “divu ātrumu” sistēmu: kamēr valsts apmaksātajā rindā palīdzība jāgaida vairākus mēnešus, finansiāli nodrošinātāki pacienti to pašu pakalpojumu par maksu var saņemt nesalīdzināmi ātrāk, tādējādi padarot veselības aprūpes savlaicīgumu atkarīgu no ienākumu līmeņa.

*“Man bieži jābraukā pie ārstiem, jākārto invaliditātes grupa un dokumenti. Man ir bijis tāds gadījums: piesakos pie ārsta Valmierā, un man pasaka, ka rindā jāgaida četri, pieci mēneši. Bet ir arī maksas pakalpojums. Jautāju, cik tas maksā. Atbild, ka nedaudz virs 100 eiro. Tad varot tikt jau nākamnedēļ. Sanāk, ka turīgs cilvēks var tikt pie ārsta jebkurā laikā, bet trūcīgāks cilvēks gaida piecus mēnešus. Pa to laiku veselība kļūst vēl sliktāka.”* (FG3, vīrietis, 45-54)

Aptuveni 100 eiro nošķir vizīti nākamajā nedēļā no četru vai piecu mēnešu gaidīšanas.

*“Pirmais, kas nāk prātā [domājot par iespēju nevienlīdzību], ir tas, ka par naudu var tikt ātrāk. Ne visām procedūrām, bet bieži reģistratūrā to var dzirdēt. Ja nāc ar nosūtījumu, tad vai nu kvotas ir beigušās, vai nav zināms, kad būs. Saka, lai zvana vēlāk. Bet, ja maksā vai agrāk bija ar apdrošināšanu, tad var tikt ātrāk. Šī nevienlīdzība ir redzama, un rindu garums ir veca problēma.”* (FG3, sieviete, 65-74)

Kaut arī veselības apdrošināšana daļai strādājošo tradicionāli kalpojusi kā kompromiss starp valsts rindu un pilniem maksas pakalpojumiem, fokusgrupu dati izgaismo šī drošības spilvena pieaugošo trauslumu.

*“Pagājušajā gadā ar to pašu polisi pie tā paša apdrošinātāja es par ārsta vizīti nemaksāju neko. Šogad situācija ir krasī mainījusies. Janvārī man bija jāpiemaksā 10 eiro, kas bija apmēram piektdaļa no vizītes maksas. Bet nesen man bija jāpiemaksā 60 eiro no 80 eiro vērtas vizītes. Tas ir gandrīz divas trešdaļas. Priekš kam tad man tā apdrošināšana? Pat apdrošinātāji vairs nevar palīdzēt.”* (FG3, sieviete, 45-54)

Šis stāsts rāda, ka veselības aprūpes finansiālās pieejamības problēma skar arī cilvēkus, kuri formāli ir aizsargātākā situācijā. Darba devēja nodrošināta apdrošināšana arvien biežāk nozīmē būtiskus papildu maksājumus. Tādēļ bažas par veselības aprūpes pieejamību sniedzas tālāk par zemāko ienākumu grupām.

### 3.4.2. Attieksmes nevienlīdzība un pacientu sūdzību leģitimizācija

Veselības aprūpē nevienlīdzība neaprobežojas tikai ar garām rindām - tā asi izpaužas arī medicīnas personāla attieksmē. Dalībnieku pieredze liecina, ka pacientu sūdzības nereti tiek noniecinātas viņu dzimuma, cienījama vecuma vai jau esošas psihiskās veselības diagnozes dēļ.

*“Ja runājam par dzimuma aspektu, man ir bijušas situācijas, kad mana dzimuma un papildu diagnožu dēļ bija grūtāk paskaidrot ārstiem, ka man ir problēma. Domāju, daudzas sievietes ir saskārušās ar to, ka, vēršoties pie ārsta ar aizdomām par veselības problēmām, ārsts atbild, ka sievietēm tā mēdz būt menstruāciju dēļ, un uzreiz nedod nosūtījumu. Jo ilgāk nesaņem nosūtījumu, jo vēlāk tiek pie speciālista, kad problēma jau ir ielaista.”* (FG3, sieviete, 25-34)

Novēlota nosūtījuma cena: vēlāka diagnostika, sarežģītāka ārstēšana un papildu izmaksas.

*“Tāpat man ir psihiska rakstura diagnoze. Ir bijis vairākkārt, ka vēršos pie speciālista ar fiziskās veselības problēmām, bet ārsts uzreiz saka: “Ā, tas jums ir no tās mentālās problēmas.” Ja tev ir mentālās veselības problēma, ārsts, to redzot, bieži visas pārējās kaites pieraksta tai klāt un neuztver tās kā atsevišķas, nopietnas problēmas.”* (FG3, sieviete, 25-34)

Šāda pieredze var mudināt cilvēku meklēt maksas pakalpojumu, lai ātrāk saņemtu pārbaudi vai nopietnāku attieksmi.

*“Aizejot pie ārsta jaunībā, ir viena attieksme. Bet, aizejot pie ārsta šobrīd, saka: “Ko tad jūs gribat? Jums taču jau ir tik gadu.” Vārdu sakot, var dziļāk nemeklēt, jo man jau ir noteikts vecums.” (FG3, sieviete, 55-64)*

Vecums šajā stāstā kļūst par iemeslu neturpināt izmeklēšanu. Šī pieredze sasaucas ar darba tirgus sadaļu, kur vecāki cilvēki apraksta sajūtu, ka pēc noteikta vecuma viņi vairs netiek uzskatīti par valsts ieguldījuma vērtiem. Veselības aprūpē šis vēstījums ir īpaši sāpīgs, jo tas izskan brīdī, kad cilvēkam vajadzīga palīdzība.

### 3.4.3. Sistēmiskā pārslodze un pacientu rīcībspējas mazināšanās

Vēl viens veselības aprūpes pieredzes slānis ir sistēmas pārslodze. Dalībnieki runā par īsām vizītēm, vairākiem nosūtījumiem, ārstu darbu daudzās vietās un sajūtu, ka pacients ar sarežģītiem simptomiem ir neērts pacients. Šajos stāstos tikpat svarīga kā pakalpojuma saņemšana ir sajūta, ka kāds iedziļinās cilvēka situācijā.

*“Šogad apņēmos sevi veselības ziņā sakārtot. Man ir sajūta, ka ārstus vairāk interesē veselie cilvēki, ne tie, kam ir kaites. Tās piecas, desmit minūtes, un sūta pie nākamā speciālista. Tu skraidī kā vāvere ritenī, vai ar nosūtījumu, vai par naudu. Jo slimāks esi, jo sliktāks klients. Ja tev ir specifiskas problēmas, tad paliec viens pats.” (FG3, vīrietis, 45-54)*

*“Mūsdienās medicīnā ārsti ir pārgājuši uz kvantitāti. Viņi piestrādā trīs līdz piecās vietās. Jo vairāk pacientu, jo vairāk naudas, bet kvalitāte paliek otrajā plānā. Kļūst skumji, un rodas apātija, jo šķiet, ka viens pats sistēmā neko nevari izdarīt.” (FG3, vīrietis, 45-54)*

Šāda pieredze ietekmē uzticēšanos ne tikai konkrētam ārstam vai iestādei, bet arī visai veselības aprūpes sistēmai.

### 3.5. Valoda, digitālie pakalpojumi, kultūra un mobilitāte kā piekļuves sliekšņi

Salīdzinot ar nodarbinātības vai veselības aprūpes kritiskajiem rādītājiem, valodas, digitālo prasmju, kultūras un mobilitātes jomas iedzīvotāju uztverē šķiet mazāk problemātiskas. Piemēram, 2023. gada "Radara" datos tikai 6-13% iedzīvotāju sūdzas par transporta, interneta vai kultūras pakalpojumu nepieejamību.

#### 3.5.1. Valoda kā praktisks piekļuves nosacījums

Valodas jautājums fokusgrupās ir saistīts ar darba tirgu, izglītību, pakalpojumiem un iespēju pilnvērtīgi sazināties ar institūcijām. Problēmas rodas cilvēkiem, kuri nepietiekami pārvalda valsts valodu, un problēmas rodas arī tad, ja pakalpojumu nav iespējams saņemt valsts valodā.

*“Daugavpilī tas ir īpaši jūtams, bet tā ir lielā problēma ar valodu. Daudzi cilvēki slikti vai vispār nezina latviešu valodu, un viņiem nav pietiekami daudz iespēju to iemācīties. Kādam vecuma, kādam finansiālu iemeslu dēļ. Šīs valodas barjeras dēļ viņiem ir lielākas problēmas.” (FG3, sieviete, 25-34)*

*“Tajā pašā laikā ir arī pretēji gadījumi, kad speciālists nepārzina valsts valodu, un tad cilvēks, kurš nezina svešvalodas, nevar saņemt līdzvērtīgu pakalpojumu.” (FG3, sieviete, 25-34)*

Valodas barjera pastiprinās tad, ja cilvēkam ir mazāk ienākumu, mazāk mācību iespēju, vājākas digitālās prasmes vai ierobežota mobilitāte.

### 3.5.2. Digitālās iespējas

Digitālie resursi fokusgrupās parādās kā iespēju paplašinātājs, ja cilvēkam ir piekļuve, prasmes un informācija.

*“Nav obligāti piecus gadus jāmacās universitātē. Ir arī daudz informācijas internetā, piemēram, YouTube. Ja ir gribasspēks, var iemācīties programmēt.” (FG4, vīrietis, 25-34)*

Šo relatīvi pozitīvo novērtējumu daļēji var skaidrot ar pašu pētījuma metodoloģiju: tiešsaistes fokusgrupās primāri piedalās iedzīvotāji ar vismaz bāzes līmeņa digitālo piekļuvi un prasmēm, tādējādi izslēdzot dziļākās digitālās atstumtības riska grupas.

### 3.5.3. Kultūras pieejamība

Kultūras pakalpojumu pieejamība fokusgrupās tiek vērtēta relatīvi pozitīvi, dalībniekiem izceļot bezmaksas pasākumus, pašvaldību organizētās aktivitātes, muzeju atlaides un plašo piedāvājumu pilsētās. Salīdzinot ar nodarbinātības, veselības aprūpes un ienākumu jomām, kultūras sektors iezīmējas ar ievērojami zemāku sociālās spriedzes līmeni. Tomēr arī šajā sfērā saglabājas objektīvi piekļuves šķēršļi, kurus primāri nosaka finansiālie ierobežojumi, ģimenē mantotie kultūras patēriņa ieradumi un ģeogrāfiskais attālums.

*“Es arī atzīmēju “pilnībā piekrišu” [ka pieejami kultūras pakalpojumi], jo ir ļoti daudz kultūras pasākumu, kas pieejami pilnīgi bez maksas. Pašvaldības ir ļoti aizrāvušās ar pilsētvides attīstību, tāpēc tiek organizēti daudzi koncerti, radoši pasākumi, pārgājieni. Pat maksas vietās ir izņēmumi, Rīgā muzeji vienu dienu mēnesī ir bez maksas. Mēs esam pieraduši, ka visur ir atlaides studentiem, pensionāriem, skolotājiem. Iespējas ir.” (FG4, sieviete, 25-34)*

Kultūra šeit parādās kā kopīgas pieredzes telpa, kas palīdz cilvēkiem justies piederīgiem vietai un plašākai sabiedrībai.

*“Pirmkārt, mani resursi nav neierobežoti. Otrkārt, daudz kas atkarīgs no ieradumiem, ko esmu mantojis no ģimenes. Man, piemēram, nav ieraduma iet uz teātri. Kādreiz aktīvi apmeklēju kinoteātrus, bet tas bija sen. Būtībā viss atduras pret finansēm un ieradumiem.” (FG4, vīrietis, 55-64)*

Kultūras pakalpojumu fiziskā vai finansiālā pieejamība tomēr negarantē to izmantošanu, jo līdzdalību ietekmē arī ģimenē iemācītie ieradumi un sociālais kapitāls.

*“Esmu no reģiona un atbildēju “drīzāk piekrišu”. Tas nenozīmē, ka nav iespēju tikt uz pasākumiem, bet gan to, ka lielākā daļa notiek Rīgā, Rēzeknē vai Liepājā. Ceļš līdz turieni ir tas, kas bieži vien traucē. Klasiskās mūzikas koncerti pārsvarā ir tikai Rīgā.” (FG4, sieviete, 65-74)*

Pasākums var būt pieejams cenas ziņā un publiski izsludināts, bet attālumš līdz tam var padarīt iespēju grūti izmantojamu. Transporta nozīme redzama arī citās sadaļās: bērnam pēc pamatskolas jābrauc uz citu pilsētu, pieaugušajam jāapmeklē kursi, pacientam jābrauc pie speciālista. Katrs no šiem stāstiem rāda, ka mobilitāte savieno nozīmīgas cilvēku dzīves jomas.

### 3.6. Ienākumu un bagātību nevienlīdzība

Ienākumu un bagātības nevienlīdzība izkristalizējas kā viens no centrālajiem un emocionāli piesātinātākajiem diskusiju tematiem fokusgrupās, pilnībā rezonējot ar kvantitatīvajiem datiem, kur vairāk nekā 80% iedzīvotāju ienākumu plaisu valstī vērtē kā nesamērīgu.

Dalībnieki ienākumu atšķirības bieži sasaista ar uztverto taisnīgumu. Daļa atšķirīgu ienākumu cilvēkiem šķiet pieņemama, ja tie saistīti ar darbu, prasmēm un skaidru ieguldījumu. Sašutums rodas brīžos, kad augstāki ienākumi vai amati šķiet saistīti ar sakariem, varas tuvumu, slēgtiem lokiem, neskaidriem konkursiem vai reģionāli ierobežotām iespējām. Tāpēc šī tēma skar ne tikai ienākumus, bet arī uzticēšanos kopīgajiem noteikumiem.

Diskusijās iezīmējas konceptuāla robežšķirtne starp dabisku nevienlīdzību un strukturālu netaisnīgumu, respondentiem bieži paužot šaubas par to, kurā brīdī ienākumu atšķirības pārtop par sistēmisku problēmu:

*“Es nezināju, kā atbildēt, jo atšķirības vienmēr ir un būs. Jautājums ir par to līmeni. Ir cilvēki, kuriem ir vairāk iespēju, bet es nezinu, vai to vajadzētu uzskatīt par nevienlīdzību. Ja skatāties uz parastiem darbiem, visiem ir līdzīgas iespējas ieiet portālos un atrast darbu par noteikta līmeņa algu. Es nezinu, kurā brīdī pateikt, ka tā ir nevienlīdzība.”* (FG4, vīrietis, 35–44)

Šī neskaidrība ilustrē to, ka iedzīvotāji konceptuāli neiebilst pret atšķirīgiem ienākumiem, ja tie ir racionāli pamatoti ar darbu un prasmēm, taču izjūt sašutumu un apjukumu brīdī, kad šīs atšķirības sāk funkcionēt kā strukturāla barjera ikdienas dzīvē.

#### 3.6.1. Reģionālās atšķirības un atsvešinātība no makroekonomiskās statistikas

Vairāki dalībnieki ienākumu nevienlīdzību apraksta kā plaisu starp Rīgu un reģioniem. Īpaši spēcīgi šeit parādās atšķirība starp oficiāliem vidējiem rādītājiem un cilvēka tuvāko sociālo realitāti. Daļa dalībnieku vidējās algās neatpazīst savu dzīvi, savu reģionu un savu pazu loku.

*“Manuprāt, ļoti demonstratīva ir atšķirība starp galvaspilsētu un reģioniem. Kad ziņās rāda statistikas datus par vidējām algām, es no Latgales puses skatos un brīnos: kas ir tie cilvēki? Es nepazīstu nevienu, kurš pelnītu tādas summas. Līdz ar to, skatoties uz produktu cenām, rodas nesaprašana, kas to var atļauties, īpaši dārgākas preces: automašīnas, tehniku, nekustamo īpašumu. Jūtos, it kā dzīvotu burbulī, kur manā pazu lokā neviens nesaņem tādas summas, kādas tiek demonstrētas kā vidējā norma.”* (FG3, sieviete, 25–34)

Gadījumos, kad valstī komunicētie vidējie labklājības rādītāji krasi disonē ar iedzīvotāju lokālo un sociālo realitāti, oficiālā statistika var radīt nevis piederības izjūtu, bet gan pastiprināt sabiedrības atsvešinātību.

Fokusgrupās redzams arī tas, ka cilvēka skatījums var mainīties, dzirdot citu pieredzi. Viena dalībiece pēc citu stāstu noklausīšanās atzina, ka pārskatītu savu sākotnējo atbildi par ienākumu atšķirībām.

*“Es atbildēju “nezinu” [par to, vai ienākumu atšķirības Latvijā ir pārāk lielas], jo nebiju par šo tēmu īpaši aizdomājusies. Tagad, klausoties citus, es mainītu savu atbildi uz “pilnībā piekrītu”. Mani īpaši uzrunāja stāsts par atalgojuma atšķirībām starp Rīgu un mazākām pilsētām. Es pati nāku no maza ciemata Valkas novadā un tagad strādāju Valmierā, tāpēc redzu šos salīdzinājumus.”* (FG3, sieviete, 18-24)

### 3.6.2. Elites, sakari un neticība atvērtai konkurencei

Otra bieža tēma ir šaubas par to, vai labāk atalgotie amati, publiskie resursi un ietekmīgas pozīcijas tiek sadalītas atvērtā konkurencē.

*“Ir sajūta, ka tiem, kas ir tuvu varai, ar atalgojumu problēmu nav. Bet zemākajos slāņos var nopelnīt tikai tad, ja strādā garas stundas par mazu stundas likmi. Tu sūti CV, it kā pēc visiem parametriem derētu, bet pēc tam redzi, ka pieņemts kāds varai pietuvināts. Konkursi valsts amatos uz “siltām vietām” bieži tiek organizēti tikai skata pēc.”* (FG3, vīrietis, 45-54)

Šādos gadījumos neuzticēšanos rada gan noraidījums, gan necaurredzamība, kurā noraidījuma iemeslu nav iespējams saprast.

*“Arī ārpus politikas, lai tiktu augstākos amatos, tev lielākoties ir nepieciešami kontakti. Protams, ir iespēja, ka tu pats tos iegūsti, bet lielāka iespēja ir, ka kāds paziņa tevi ar viņiem savieno, un tad tev ir lielākas izredzes kaut ko dzīvē sasniegt.”* (FG4, vīrietis, 25-34)

*“Tur es redzēju, ka, pateicoties sakariem, pilnīgi jauni cilvēki no politiķu ģimenēm var tikt pie tādiem līgumiem, kurus neviens cits nevar dabūt. Tikai ar sakariem. Pateicoties tiem, šī persona var tikt augstāk par visiem pārējiem un saņemt nesalīdzināmi lielāku naudu.”* (FG4, vīrietis, 55-64)

Priekšstatu par nepotismu un institūciju noslēgtību uztur iedzīvotāju pārlicība, ka pastāvošā sociālā nevienlīdzība netiek efektīvi risināta. Kā galvenie indikatori tam tiek minēti atalgojuma disproporcijas publiskajā sektorā, zema atlīdzība bīstamo profesiju pārstāvjiem un būtiskas atšķirības pensiju sistēmā.

*“Diemžēl par nevienlīdzīgu atalgojumu mēs runājam vismaz 30 gadus. Atšķirības ir gan starp nozarēm, gan nozaru iekšienē. Piemēram, ir milzīga atalgojuma atšķirība starp Finanšu ministriju un Kultūras ministriju vienādos amatos. Man ir neizprotami, kā var būt tik mazs atalgojums, piemēram, ugunsdzēsējam, kurš veic bīstamu un fiziski smagu darbu. Man šķiet, ka šeit vienkārši trūkst politiskās gribas, jo problēma ir acīmredzama, bet to nerisina.”* (FG3, sieviete, 65-74)

Šādā redzējumā ienākumu taisnīgums tieši korelē ar valsts kā darba devēja atbildību. Brīdī, kad bīstams un sabiedrībai vitāli nepieciešams darbs tiek atalgots nesamērīgi zemu, iedzīvotājos likumsakarīgi rodas dziļas šaubas par valstī pastāvošo kopīgo vērtību hierarhiju un tās godīgumu.

### 3.6.3. Nevienlīdzības vizuālās un sadzīviskās pazīmes

Latvijas iedzīvotāji nevienlīdzību pieredz stāvvietās, veikalos, citu ģimeņu mājās, pārtikas izvēlēs, pensiju apmērā un publiski apspriestos algu gadījumos. Šie salīdzinājumi skar ne tikai ienākumus, bet arī pašvērtējumu un sajūtu par savu vietu sabiedrībā. Pirmais un vizuāli pamanāmākais nevienlīdzības marķieris ikdienā ir luksusa preču klātbūtne, kas iedzīvotājos raisa jautājumus par to iegādes leģitimitāti:

*“Es strādāju netālu no tirdzniecības centra “Spice”, un tur, paskatoties uz automašīnām stāvvietā, viss kļūst skaidrs. Ir cilvēki, kas brauc ar ļoti dārgiem auto. Pat valsts atbalsts elektroauto iegādei, 4000 eiro, ir vairāk, nekā maksā mana mašīna. Un es redzu, ka ar šādiem auto brauc jaunieši. Man rodas jautājums, kur viņi dabūja to naudu? Tas parāda milzīgu sabiedrības noslāņošanos.”* (FG3, sieviete, 45-54)

*“Jautājums ir, kur tie vecāki dabūja tik daudz naudas, lai bērnam nopirktu tādu mašīnu? Manuprāt, godīgā ceļā nopirkt auto par 30 līdz 40 tūkstošiem nav iespējams. Ja tu laukos pelni 1000 eiro mēnesī un jāmaksā īre un citi rēķini, tu nevari iekrāt tādu naudu. Kā viens deputāts teica: “Vienam ir kāposti, otram ir gaļa. Saliekot kopā, sanāk kāpostu tīteņi.” Tā arī rodas tā Rīgas vidējā alga, ne lauku alga.”* (FG3, vīrietis, 45-54)

Līdzās ārējiem atribūtiem sociālā plaisa asi atklājas arī sadzīviskā līmenī, salīdzinot savu un ģimenes pirktspēju ar vienaudžu iespējām:

*“Man bieži ir kultūršoks, ieejot citās mājās, redzot citu ģimeņu problēmu risināšanu, pārtiku. Es šādā ziņā jūtos krietni ierobežotāka nekā mani kursabiedri vai klasesbiedri: citas ģimenes ar lielām mājām un produktiem, kuriem es vienmēr esmu gājusi garām, bet mamma tos nekad nav pirkusi, jo tas nebija mūsu budžetā.”* (FG4, sieviete, 25-34)

Visbeidzot, makroekonomiskā līmenī sabiedrības neizpratni uztur sistēmiskie kontrasti un publiski apspriestie gadījumi:

*“Mēs zinām, ka vidējā pensija ir ap 500 eiro, bet ir pensijas, kas ir 10 tūkstoši. Tā ir ļoti liela atšķirība. Arī ar algām, piemēram, airBaltic gadījums, kur viens cilvēks mēnesī saņēma tik, cik citi gadā. Man liekas, ka pēdējos gados vidusšķira ir ļoti maza: ir vai nu cilvēki ar ļoti maziem ienākumiem, vai ar ļoti lieliem.”* (FG4, sieviete, 45-54)

*“Mani ļoti apbēdina, ka mūsu politiķi un ministrijas redz, ka likums nav gluži pareizs un godīgs, bet gadiem nekas netiek darīts. Visi izliekas, ka ir normāli, ka pensijas ir tik dažādas.”* (FG4, sieviete, 65-74)

### 3.6.4. Paaudžu kapitāls un starta pozīcija

Diskusijās ienākumu nevienlīdzība cieši korelē ar ģimenes nodrošināto sociālo un finansiālo starta kapitālu. Respondenti atzīst, ka paaudžu kapitāla trūkums rada objektīvus šķēršļus autonomai mājokļa iegādei, uzkrājumu veidošanai un ilgtermiņa finansiālajai drošībai.

*“Man ir paveicies ar labu darbu, esmu iegādājies savu dzīvokli un mašīnu, bet man nebija nekāda starta kapitāla no ģimenes. Ja man nebūtu jāpērk dzīvoklis, es varētu krietni vairāk*

*uzkrāt, kas nākotnē kalpotu gan kā drošības spilvens, gan pelnītu naudu ar investīcijām.” (FG4, vīrietis, 25-34)*

Šis faktors izskaidro šķietamo paradoks, kādēļ indivīdi var vienlaikus paļauties uz sava darba augļiem, bet pašu sistēmu uzskatīt par netaisnīgu: lai gan darbs sniedz rezultātu, sociālais starts vieniem sākas ar paaudžu uzkrāto drošības spilvenu, kamēr citiem - ar kredītsaistībām.

### 3.7. Neformālās prakses: korupcijas tolerance un nodokļu morāle

Paralēli tradicionālajiem nevienlīdzības vektoriem, fokusgrupās izkristalizējas arī sabiedrības attieksme pret neformālajām praksēm - kukuļošanu un ēnu ekonomiku. Šī dimensija ir kritiski svarīga, jo demonstrē, kā personiski izjustais netaisnīgums tieši korelē ar sabiedrības leģitimizēto izvairīšanos no formālo noteikumu ievērošanas.

Šīs tēmas interpretācijā izmantots šī pētījuma fokusgrupu materiāls un iepriekš organizēto Sabiedrības saliedētības radara padziļināto fokusgrupu materiāli par kopības izjūtu un uzticēšanos, kur līdzīgi tika apspriesta attieksme pret nodokļiem.

#### 3.7.1. Korupcija kā sistēmisku barjeru apiešanas mehānisms

Principu līmenī vairāki dalībnieki ļoti skaidri noraida kukuļošanu. Viņi uzsver, ka maksājumam par valsts pakalpojumu jānotiek oficiāli, ar skaidru kārtību un publiski izsludinātu cenu. Strīds sākas tur, kur cilvēki uzskata, ka oficiālais ceļš nedarbojas pietiekami labi.

*“Šādai rīcībai ir viens nosaukums, korupcija. Ar šokolādēm un individuālu pieeju mēs tikai paplašinām korupcijas loku. Es to pilnībā nepieņemu. Ja vajag samaksāt vairāk, es samaksāšu, bet oficiāli. Ja sociālajam darbiniekam vajag piemaksu, labi, bet oficiāli. Ja man vajag, lai būvvalde ātrāk sagatavo izziņu, es maksāšu oficiāli. Es negribu paplašināt korupcijas loku.” (FG3, sieviete, 45-54)*

Veselības aprūpes vai dzīvībai nozīmīgās situācijās principiālā robeža kļūst trauklāka. Šeit parādās apvedceļa loģika: cilvēks principā neatbalsta kukuli, bet saprot to situācijā, kur rinda, neziņa vai dzīvības risks šķiet pārāk liels.

*“Es atbildēju “drīzāk nepieņemami” [dot kukuļus], bet es ļoti labi saprotu tos, kas atbildētu, ka tas ir pieņemami. Piemēram, operācija pie ķirurga ar zelta rokām var būt dzīvības un nāves jautājums. Lai gan es principiāli neatbalstu kukuļošanu, šādā personīgā situācijā es atbalstītu cilvēku, kurš samaksātu ķirurgam par operāciju savai mātei vai sev, lai izdzīvotu. Ja sabiedrībā ir pieņemts maksāt kukuļus, kā tu peldēsi pret straumi? Nevajag riskēt ar savu vai radnieku dzīvību.” (FG4, vīrietis, 55-64)*

Kukuļošanas pieļaujamība tādējādi ir cieši saistīta ar veselības aprūpes “divu ātrumu” pieredzi: apstākļos, kur oficiālais ceļš ir pārāk lēns un apdraud veselību, neformāls maksājums tiek racionalizēts kā izdzīvošanas vai privātās drošības mehānisms.

*“Paldies Dievam, man nav bijis jāmaksā kukulis un neviens nav prasījis. Tomēr es redzu, ka mani draugi un paziņas izmanto šo metodi vēl šogad, cerot uz labāku pakalpojumu vai ātrāku*

*rindu uz operāciju. Tā ir daudzu cilvēku tradīcija. Varbūt dakteris nemaz neprasa, bet tas tiek darīts.”* (FG4, sieviete, 65-74)

Cilvēki maksā gan pieraduma, gan bailu dēļ: viņi baidās palikt lēnajā rindā vai saņemt sliktāku attieksmi. Iedzīvotāju gatavība piedalīties neformālos maksājumos bieži sakņojas bailēs palikt ārpus pilnvērtīgas aprūpes, kas apliecina: korupcijas tolerance sabiedrībā ir cieši saistīta ar institucionālās uzticēšanās un sociālās drošības deficītu.

Fokusgrupās parādās arī situācijas ārpus veselības aprūpes. Steidzama pases saņemšana slimības vai ģimenes krīzes dēļ dalībniekiem šķiet saprotamāka nekā maksājums par privilēģētu piekļuvi parastā situācijā.

*“Zinu situāciju, kad cilvēkam pēdējā brīdī bija jāsaņem pase, jo vajadzēja steidzami braukt uz ārzemēm pie slima bērna. Viņš samaksāja naudu un dabūja dokumentu tajā pašā dienā. No vienas puses, tas ir negodīgi, bet no otras, es nezinu. Ir situācijas, kad es to uzskatu par pieņemamu, un ir situācijas, kad tas ir pilnībā nepieņemami.”* (FG3, sieviete, 55-64)

### 3.7.2. Nodokļu morāle un sociālā līguma leģitimitāte

Nodokļu jautājumā fokusgrupās redzama līdzīga loģika. Iecietība pret nodokļu nemaksāšanu parādās tad, kad cilvēkiem šķiet, ka valsts nepilda savu darījuma daļu vai noteikumi tiek piemēroti selektīvi.

*“Svarīgākais ir tas, ka sabiedrībai nav īstas izpratnes vai sajūtas par to, ka, ja es godīgi maksāšu nodokļus, tad man būs bezmaksas vizīte pie ārsta vai bezmaksas skola. Nav tās apziņas, ka tu maksā nodokļus, lai saņemtu šīs lietas. Problēmas rada arī tas, ka ir ļoti daudz pieredzes ar to, ka nodokļi tiek šķērdēti un izlietoti veidos, kas nav pieņemami tiem, kuri tos godīgi maksā.”* (iepr. Radara FG, vīrietis, 35-44)

*“Es gribētu uzdot retorisku jautājumu. Vientuļai māmiņai, kura ir pašnodarbinātā, ir jāizvēlas: samaksāt nodokļus vai aizvest bērnu pie zobārsta? Mums it kā ir bezmaksas zobārsts bērniem līdz 18 gadiem, bet daudzi zina, ka reāli pie tā nav iespējams nokļūt. Tāpēc viņa ved bērnu pie maksas zobārsta. Sakiet, lūdzu, vai tajā brīdī viņai labāk ir samaksāt nodokļus?”* (iepr. Radara FG, sieviete, 55-64)

Līdzīga spriedze parādās stāstos par pašnodarbinātajiem un cilvēkiem ar zemiem ienākumiem. Dalībnieki atzīst, ka nodokļi principā jāmaksā, bet sarežģīta sistēma, augsts administratīvais slogs un zemi ienākumi rada spiedienu meklēt citus risinājumus.

*“Es atbildēju “pilnībā nepieņemami”, jo principā uzskatu, ka visiem jābūt vienādiem noteikumiem. Tā ir teorija. Bet praksē es saprotu, piemēram, manikīres. Viņām ir grūti. Kā grāmatvede es zinu, ka privātpersonām sistēma ir sarežģīta. Ja viņai nav sava grāmatveža, par pakalpojumu jāmaksā, un tas sadārdzina pakalpojuma cenu klientam. Ja man nebūs naudas, bet gribēšu manikīru, un būs iespēja samaksāt lētāk neoficiāli, es tam piekritīšu. Kaut gan uzskatu to par nepieņemamu.”* (FG4, sieviete, 45-54)

Vēl viens biežs arguments ir selektivitātes sajūta. Dalībnieki uzskata, ka valsts pārāk bieži pievēršas sīkumiem pārkāpumiem. Šī sajūta cieši saistās ar ienākumu un varas sadales taisnīguma tēmu.

*“Sabiedrība jau redz, ka ķeras klāt privātpersonām un pašnodarbinātajiem. Tā nauda, ko viens šāds cilvēks nesamaksā valstij, ir salīdzinoši maza. Bet tur, kur ir kliezēši gadījumi par miljoniem, tām svarīgajām lietām klāt neķeras. Es domāju, ka tas arī grauj uzticību.”* (iepr. Radara FG, vīrietis, 35-44)

Vienlaikus fokusgrupās izskan arī pretējs viedoklis, kur nodokļu nomaksa tiek uzskatīta par būtisku solidaritātes un valstiskās atbildības pamatprincipu.

*“Es nonāksu pie pamatjautājuma: kas mums ir kopīgs? Tā ir valsts. Valsts pamats ir vienošanās par nodokļu samaksu un par to godīgu izlietojumu. Ja mēs nespējam vienoties, ka maksājam nodokļus un godīgi lemjam, kā tos izlietojam, tad mums nav kopīga pamata būt šai valstij. Kad uzdod jautājumu, kas ir patriotisms, tikai no viena cilvēka esmu dzirdējis atbildi: samaksāt nodokļus. Tas ir visaugstākais patriotisms.”* (iepr. Radara FG, vīrietis, 55-64)

*“Man vienkārši liekas, ka mēs visi esam vienā laivā. Ja jau mēs dzīvojam valstī kopīgi un runājam par kopības sajūtu, man principā nepatīk tā doma, ka tu pats sevi izņem ārpus sistēmas. Man tas liekas negodīgi. Tad vai nu visi maksājam, vai neviens nemaksā.”* (iepr. Radara FG, sieviete, 18-24)

## 4. Secinājumi

Pētījuma rezultāti liecina, ka sabiedrības saliedētība ir saistīta ar iedzīvotāju praktisko ikdienas pieredzi attiecībā uz iespēju un ienākumu vienlīdzību, kā arī tiesiskuma ievērošanu valstī.

### 4.1. Saliedētības pamatā ir ikdienā pieredzēts taisnīgums

Sabiedrības saliedētību ietekmē piederības izjūta, uzticēšanās un paļāvība, ka spēles noteikumi visiem ir vienādi. Iedzīvotāju priekšstats par valsts godīgumu galvenokārt veidojas caur to, kā funkcionē darba tirgus, izglītība un veselības aprūpe, kā arī kā tiek sadalīti publiskie resursi un ienākumi.

Rīcībpolitikas līmenī tas nozīmē paradigmas maiņu: apstākļos, kur sabiedrība ikdienā saskaras ar strukturāliem dubultstandartiem, tradicionālie integrācijas un dialoga veicināšanas pasākumi zaudē savu spēku un leģitimitāti. Ilgtspējīgas saliedētības priekšnoteikums ir reālas, caurskatāmas un vienlīdzīgas iespējas visās būtiskākajās dzīves jomās un reģionos.

### 4.2. Subjektīvais iespēju novērtējums jāinterpretē piesardzīgi

Fokusgrupu diskusijas atklāj, ka jautājumu par vienlīdzīgām iespējām respondenti nereti aplūko šauri - vienīgi caur savas personiskās pieredzes prizmu. Proti, ja indivīds pats nav saskāries ar tiešām piekļuves barjerām, viņš sliecas apstiprināt vienlīdzīgu iespēju esamību valstī kopumā. Lai gan šis rādītājs labi raksturo pozitīvu individuālo rīcībspēju, tas nesniedz objektīvu ainu par sistēmisku iespēju sadalījumu. Tādēļ subjektīvā iespēju izjūta vienmēr

jāanalizē kompleksā ar objektīviem datiem par nodarbinātību, veselības aprūpi, kā arī ienākumu un reģionālo nevienlīdzību

#### **4.3. Nevienlīdzība kā cilvēka cieņas aizskārums**

Viena no dziļākajām pētījuma atziņām norāda, ka nevienlīdzība nav mērāma tikai resursu un ienākumu trūkumā - tā tieši un sāpīgi ietekmē arī cilvēka cieņu. Darba tirgū iedzīvotāji saskaras ar diskrimināciju vecuma, veselības stāvokļa vai pieredzes trūkuma dēļ, savukārt veselības aprūpē pacienti nereti izjūt pavisam attiecsmi diagnozes vai sociālā statusa dēļ.

Indivīdam, kurš jūtas sabiedrības "norakstīts", ir ievērojami grūtāk izjust piederību valstij. Vilšanās konkrētā darba devējā, ārstā vai iestādē var ātri pāraugt visaptverošā neuzticībā sistēmai kopumā. Līdz ar to publisko pakalpojumu kvalitāte ir jāvērtē arī pēc tā, vai cilvēks tajos saņem empātisku, cieņpilnu un taisnīgu attiecsmi.

#### **4.4. Veselības aprūpe - skarbākais sociālā taisnīguma pārbaudījums**

Kā apliecina gan kvantitatīvie dati, gan fokusgrupu diskusijas, medicīnas nozare iedzīvotāju pieredzē kalpo kā viens no asākajiem un jūtīgākajiem sociālā taisnīguma indikatoriem. Slimības brīdī cilvēks visakūtāk izjūt, vai valsts radītais drošības tīkls spēj viņu pasargāt savlaicīgi, cieņpilni un neatkarīgi no viņa maksātspējas. Garas rindas, nesamērīgas izmaksas un formāla attiecsmē rada priekšstatu par to, ka operatīva medicīniskā palīdzība ir privilēģētu grupu priekšrocība, kamēr citiem tā paliek grūti sasniedzama.

#### **4.5. Ienākumu un varas sadales godīgums nosaka ticību tiesiskumam**

Materiālā nevienlīdzība izkristalizējas kā labi pamanāma un emocionāli piesātināta tēma. Cilvēki asi izjūt kontrastus: starp Rīgu un reģioniem, starp elitāru dzīvesveidu un izdzīvošanu ar minimālu pensiju, starp prestižiem amatiem un reālo pieredzi darba tirgū.

Šīs atšķirības kļūst īpaši destruktīvas tad, ja tās tiek uztvertas kā negodīgi iegūtas vai nepotisma rezultāts. Priekšstati par "siltajām vietņām", politisko aizmuguri un fiktīviem konkursiem rada pārlicību, ka varas elitē un augstu ienākumu sfērā valda citi spēles noteikumi. Šāda uztvere grauj ticību tam, ka godprātīgs darbs, prasmes un godīga konkurence spēj nodrošināt taisnīgu atlīdzību.

#### **4.6. Neformālā prakse atklāj valsts leģitimitātes trauslumu**

Diskusijas par korupciju un ēnu ekonomiku liecina, ka sabiedrības vēlme ievērot noteikumus ir tieši pakārtota tās ticībai valsts taisnīgumam. Lai gan iedzīvotāji konceptuāli nosoda kukuļošanu un izvairīšanos no nodokļu nomaksas, iecietība pret šādiem pārkāpumiem pieaug, ja valsts pakalpojumi ir grūti pieejami, nodokļu izlietojums ir neskaidrs vai kontroles mehānismi ir selektīvi.

Tādēļ nodokļu morāle un attiecsmē pret korupciju jāuzlūko kā sociālā līguma sastāvdaļa: formālo saistību ievērošana no iedzīvotāju puses pieprasa skaidru un pierādāmu kopsakarību ar valsts nodrošināto sabiedrisko labumu.

#### **4.7. Citu pieredzes apzināšanās maina uztveri par nevienlīdzību**

Fokusgrupu norise demonstrē, ka cilvēku uzskati ir mainīgi un spēj pielāgoties, uzklauso līdzcilvēku pieredzi. Uzzinot reālus dzīvesstāstus, daļa dalībnieku nostiprināja pārlicību par

ienākumu atšķirību netaisnīgumu, kamēr citi kļuva iecietīgāki pret, piemēram, pašnodarbināto grūtībām. Tas apliecina, ka sociālā attieksme lielā mērā veidojas caur empātiju un sociālo salīdzināšanu.

Politikas veidotājiem jāapzinās sabiedrības segmentācija: dažādas sociālās grupas šobrīd eksistē izolētās, paralēlās pieredzes telpās ar ierobežotu savstarpējo redzamību. Sekmējot šo atšķirīgo pasaulu saskarsmi un savstarpējo redzamību, ir iespējams mazināt sabiedrības polarizāciju un neizpratni. Tomēr šāda redzamībai jāvainagojas ar rīcību, citādi var padziļināties frustrācija par to, ka netaisnība tiek tikai konstatēta, bet netiek risināta.

## 5. Rekomendācijas

Pētījuma galvenā rekomendācija ir šāda: sabiedrības saliedētības politika Latvijā turpmāk būtu jāveido kā integrēta pārresoru pieeja. Tradicionāli saliedētība tiek saistīta galvenokārt ar piederības izjūtu, valodu un pilsonisko dialogu, taču šis pētījums pierāda, ka ar šiem virzieniem vien nepietiek. Ikdienā Latvijas iedzīvotāji sabiedrības taisnīgumu mēra caur praktisko pieredzi: iespēju atrast cienījamu darbu, iegūt kvalitatīvu izglītību, laikus saņemt veselības aprūpi un paļauties, ka publiskie resursi tiek sadalīti pēc caurskatāmiem, taisnīgiem principiem.

Līdz ar to saliedētības politika ir organiski jāiekļauj nozarēs, kas tieši nosaka ikdienas noteikumu vienlīdzību. Tieši darba tirgus, izglītība, veselības aprūpe, reģionālā un nodokļu politika, kā arī publisko resursu sadale ir tās jomas, kas veido sabiedrības pārliecību par Latvijas valsts taisnīgumu.

Šī pieeja nepārvērš saliedētības politiku par visu nozaru mehānisku apkopojumu; tās mērķis ir garantēt, ka katrs stratēģiskais lēmums tiek svērts pēc tā ietekmes uz sabiedrības uzticēšanos un iespēju vienlīdzību. Ikkatram politikas solim, kas skar iedzīvotāju ikdienu, ir jāatbild uz fundamentālu jautājumu: vai šis lēmums stiprina vai sagrauj cilvēku pārliecību par spēles noteikumu taisnīgumu?

### Saliedētības ietekmes izvērtējums

Pārresoru pieeja praksē nozīmē obligātu saliedētības ietekmes izvērtējumu visos būtiskajos politikas lēmumos. Darba tirgus, izglītības, veselības un reģionālās attīstības rīcībpolitikā tas ieviešams kā strukturēts jautājumu siets:

- Kurām sabiedrības grupām iecerētais lēmums paplašina iespējas, un kurām tas uzliek papildu slogu?
- Vai šis solis reāli samazina plaisu starp formāli deklarētām un praksē izmantojamām iespējām?
- Vai lēmums mērķtiecīgi stiprina sabiedrības uzticēšanos valsts institūcijām?

Šāds izvērtējums ir īpaši svarīgs trīs pētījumā identificētajās augsta riska jomās.

**Darba tirgus un izglītība.** Cilvēku ticību taisnīgumam grauj ārējie faktori: vecums, veselības stāvoklis, dzīvesvieta, ienākumu līmenis un valodas barjeras. Tādēļ nozares rīcībpolitikai ir

jāmērķē uz visvairāk atstumtajām grupām - senioriem virs 50 gadiem, cilvēkiem ar invaliditāti un reģionu iedzīvotājiem - vērtējot pārkvalifikācijas programmas nevis pēc formāla dalībnieku skaita, bet gan pēc reāla prasmju ieguvuma un iekļaušanās darba tirgū. Savukārt reģionālā līmenī izglītības un pārkvalificēšanās pasākumi jāskata vienotā ekosistēmā ar transporta infrastruktūru, dzīvošanas izmaksām un mērķtiecīgu digitālo prasmju attīstību.

**Veselības aprūpe.** Kvantitatīvie dati un fokusgrupu rezultāti apliecina, ka veselības aprūpe iedzīvotāju pieredzē kalpo kā viens no asākajiem sociālā taisnīguma indikatoriem. Rindas, kvotas, maksas pakalpojumi, līdzmaksājumi un atšķirīga attieksme rada priekšstatu par “divu ātrumu” sistēmu, graužot uzticēšanos valstij kopumā, jo slimības brīdī cilvēks tieši saskaras ar to, vai palīdzība ir sasniedzama savlaicīgi. Pārresoru saliedētības kontekstā veselības aprūpes politika ir jāvērtē pēc tās spējas mazināt plaisu starp valsts apmaksātu un maksas piekļuvi būtiskiem pakalpojumiem, īpaši diagnostikai un speciālistu konsultācijām, kuru kavēšanās var tieši pasliktināt pacienta stāvokli. Veselības politikas izvērtējumā ir jāņem vērā iekļaut pacientu pieredzi par pakalpojumu savlaicīgumu, cieņpilnu attieksmi un sūdzību objektīvu izskatīšanu.

**Ienākumi, publiskie resursi un taisnīgums.** Šajā dimensijā sabiedrības gaidas ietver ne tikai formālu caurskatāmību, bet primāri balstās taisnīguma izjūtā. Iedzīvotājiem ir būtiski gūt pārliecību, ka atalgojums, amati, publiskie iepirkumi un valsts kapitālsabiedrību atlīdzība tiek noteikta pēc pamatotiem un saprotamiem principiem. Materiālā nevienlīdzība rada paaugstinātus riskus saliedētībai brīdī, kad sabiedrība to asociē ar nepotismu, slēgtiem varas lokiem un dubultstandartu piemērošanu. Šādos apstākļos ienākumu plaisa no ekonomiska rādītāja kļūst par faktoru, kas mazina uzticēšanos tam, ka godprātīgs darbs un prasmes Latvijā nodrošina taisnīgu rezultātu.

Lai risinātu šo problemātiku, rīcībpolitika būtu jāvērs trīs virzienos. Pirmkārt, jānodrošina samērīgums publisko resursu sadalē un atlīdzībā, mērķtiecīgi mazinot krasas atšķirības starp vidējo atalgojumu un augstākā segmenta ienākumiem. Otrkārt, jāpilnveido lēmumu skaidrošanas prakse - publisko amatu konkursu norisei, piemaksām un atlīdzības izmaiņām jābūt ne vien atklātām, bet arī argumentēti pamatotām. Treškārt, valstij jānodrošina konsekventa rīcība pret pārkāpumiem nodokļu, korupcijas un publisko līdzekļu izmantošanas jomā. Līdz ar to formāla caurskatāmība ir tikai daļa no risinājuma: lēmumu pieņemšanas procesā sabiedrībai ir jāredz, ka to pamatā ir samērīgi un visiem vienādi piemēroti principi.